

KARATABAN (PEBRINE) VE BAYGINLIK (FLACHERIE) SALGINLARININ OSMANLI İPEK BÖCEKÇİLİĞİNE ETKİLERİ*

THE EFFECTS OF THE PEBRINE AND FLACHERIE PANDEMICS ON OTTOMAN SERICULTURE

Sacit UĞUZ**

Makale Bilgisi/Article Info: Geliş/Received: 21/10/2020 Düzeltme/Revised: 25/11/2020 Kabul/Accepted: 30/11/2020

Araştırma Makalesi/Research Article

Atıf / Cite as: Uğuz, S. (2021). Karataban (pebrine) ve baygınlık (flacherie) salgınlarının Osmanlı ipek böcekçiliğine etkileri. *Bellek Uluslararası Tarih ve Kültür Araştırmaları Dergisi*, 3 (Salgın Hastalıklar Özel Sayısı), 31-47.

ÖZ

Salgınlar, insanoğlunun tarih boyunca karşılaştığı sonuçları en ağır doğal felaketler olarak kabul edilmektedir. Salgın denilince öncelikle aklımıza belli bir coğrafyada ya da dünyanın büyük bir kısmında, milyonlarca insanın ölümüne neden olan veba, kolera, çüzzam, frengi, grip, sıtma, tifüs, trahom ve verem gibi hastalıklar gelmektedir. Salgınlara sebep olan hastalıklar sadece insan kaynaklı olmayıp hayvanlar ve bitkilerde de görülebilmektedir. Hayvanlarla ve bitkilerle olan etkileşim, bu hastalıkların insanlara da bulaşmasına neden olabilmektedir. Bu da küresel ölçekte önemli neticeler doğurabilmektedir. Bu duruma verilebilecek en önemli örnek, insanoğlunun yüzyıllarca en büyük korkularından biri olan ve kara ölüm olarak adlandırılan veba salgınlarıdır. Daha güncel bir diğer örnek ise, dünya çapında pandemiye neden olan ve yayılım hızıyla ülkelerin sağlık sistemlerini alt üst eden Covid 19 salgınıdır. Salgının her türlü doğrudan ya da dolaylı olarak insan ile ilişkili olup devletlere ve toplumlara demografik, sosyal ve ekonomik olarak etkileri kaçınılmazdır.

Bu çalışmanın konusu, ipek böceklerinde görülen pebrine ve flacherie ya da Türkçe ifadeyle karataban ve baygınlık hastalıklarının Osmanlı ipek üretimine etkileri ve devletin bu hususta aldığı tedbirlerdir. Fransa ve İtalya’da ortaya çıkarak dünya ipek üretimini neredeyse bitme noktasına getiren karataban ve ardından görülen baygınlık hastalıkları, XIX. yüzyılın ortalarından itibaren Osmanlı coğrafyasına da sirayetemiş ve uzun yıllar devam ederek Osmanlı tekstil sanayiinin önemli kollarından biri olan ipekçilik endüstrisini derinden etkilemiştir. Söz konusu hastalıkların ortaya çıkışını, salgın hâline gelerek Osmanlı topraklarına bulaşmasını, ipekçiliğe olan etkilerini ve devletin aldığı tedbirleri konu alan bu çalışma, başta Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi olmak üzere, sair kütüphane ve arşivlerden elde edilmiş çok

* Bu araştırma sürecinde; TR Dizin 2020 kuralları kapsamında “Yükseköğretim Kurumları Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Yönergesinde” yer alan tüm kurallara uyulmuş ve yönergenin ikinci bölümünde yer alan “Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiğine Aykırı Eylemlerden” hiçbirini gerçekleştirilmemiştir. Ayrıca bu araştırma “Etik Kurul İzni” gerektirmeyen bir çalışmadır.

** Doç. Dr.; Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, sacituguz@gmail.com

ORCID: 0000-0002-0412-8250

sayıda vesika, nizamname, risale ile konu ile ilgili araştırma eserler ve makalelerden faydalanılarak kaleme alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: İpek Böcekçiliği, Osmanlı, Koza, Hastalık, Salgın, Karataban/Pebrine, Baygınlık/Flacherie

EXTENDED SUMMARY

Pandemics are regarded as one of the most severe natural disasters that humanity has faced throughout history. When the epidemic is mentioned, we first think of diseases such as plague, cholera, leprosy, syphilis, influenza, malaria, typhus, trachoma and tuberculosis, which have caused the deaths of millions of people in a region or in most of the world. However, diseases that cause epidemics are not only of human origin but can also be seen in animals and plants. Human interactions with animals and plants can cause the transmission of these diseases to humans. This can have important consequences on a global scale. The plague epidemic, which has been one of the greatest fears of humankind for centuries and called the black death, is an example of this. Another more recent example is the Covid 19 outbreak that caused a worldwide pandemic and disrupted the health systems of countries. Therefore, all kinds of the epidemic are directly or indirectly related to human beings and their demographic, social and economic effects on states and societies are inevitable.

The subject of this study is the effects of pebrine and flacherie diseases in silkworms on Ottoman silk production and the measures taken by the state. The pebrine disease, which emerged in France and Italy in the early 1850s, turned into an epidemic in a short time and reached all Europe and then the Ottoman lands. The effects of this disease on Ottoman sericulture were seen in 1857 for the first time. After this date, Ottoman sericulture entered into a rapid decline. It is understood that the first place where the disease was seen in Ottoman lands was Bursa. Because Bursa was one of the most important sericulture centers of both the Ottoman and the world. In the following years, when the negative effects of the flacherie epidemic were added, Ottoman sericulture was almost finished.

Although some precautions have been taken in this regard, none of them have produced a positive result. The most important step taken to save Ottoman sericulture from the effects of the epidemic is the opening of Bursa Institute Sericicole (Bursa Harir Darüttalimi). This school was opened by the Ottoman Public Debt Administration (Duyun-ı Umumiye-i Osmaniye İdaresi), which was authorized to collect silk tax. This school taught students from different parts of the country to obtain healthy silkworm seeds according to the Pasteur method. After these students returned to their hometown, they both applied what they learned at school and took on a very important role in combating the epidemic by educating the public. Incentives, exemptions and awards given by the government to mulberry growers were added to these efforts. All these policies led to a visible improvement in Ottoman sericulture in the early 20th century. The steps taken by the Ottoman Public Debt Administration, which took over the authority to collect silk tax, had a great impact on this improvement. In addition, it should not be forgotten that the Ottoman government was trying to fulfill the demands of Public Debt Administration as much as possible.

Undoubtedly, the opening of Harir Darüttalimi is a turning point for the development of Ottoman sericulture. Statistical data also confirm this situation. For example, in 1888, when the school was opened, imports were made around 100-120 thousand lira silkworm seed needs of Bursa and Izmit regions. In 1905, this money was saved because healthy local seeds were used. Moreover, at the same time, around 40,000 kilograms of seeds were exported annually to Russia, Persia (Iran), Turkistan, Bulgaria, Greece and other countries. It is also seen that the increase in silk cocoon production in the same years was quite remarkable. The fresh cocoon production, which was 2,057,498 kilograms in 1888, reached 7,436,000 kilograms in 1905. This means that there is an increase of around 400% in the cocoon crop. It is remarkable that the amount of cocoons produced only in Hüdavendigâr Province and Izmit Sandjak in 1905 was equal to the cocoon produced in all of France. It can be said that a significant increase occurred throughout the country in the same period. While the total value of cocoon and raw silk exported in the country in 1878 was 540,811 lira, it increased to 2,808,644 lira in 1911. 5.67% of the 21.450.000 kilograms of raw silk produced in the world in 1910-1911 was Ottoman silk. These figures indicate that the Ottoman Empire took its place among the world's leading silk producers in the early 20th century.

However, during this period, the increasing political crises in the world caused the sericulture sector to get worse again. Ottoman sericulture sector, experienced a sharp decline during World War I and the ensuing Turkish Independence War. As a result, the sericulture sector managed to transfer its experience to the Republic years. Although the effects of pebrine and flacherie diseases, which lasted for fifty years, were largely eliminated. But the diseases could not be completely eradicated. These are still considered to be among the most important silkworm diseases today.

Key Words: Sericulture, Ottoman, Disease, Pandemic, Pebrine, Flacherie

GİRİŞ

İpekçilik, tarihte genel manada hem koza yetiştiriciliği hem de kozadan ipek elde edilme sürecinin genel adı olarak kullanılmıştır. XX. yüzyılın başlarında ise birbirinden farklı iş kollarının oluşturduğu bu uğraşın aşamalarını tanımlamak ve kavram karmaşasını gidermek için, koza yetiştiriciliğine “ipekböcekçiliği” ya da “böcekçilik”, kozalardan ipek elde etme işine “ipekçilik”, ham ipeği dokuyarak kumaş elde etme işine de “ipekli dokuma” ismi verilmiştir. Ham ipek, ipek böceğinin ürettiği kozadan elde edilir. Koza üretimi ise dut ağacının varlığı ile mümkündür. Zira ipek böceğinin tek gıdası dut yaprağıdır. Bu nedenle dut ağacının varlığı ve bolluğu bir bölgede ipek böcekçiliği yapılabilmesinin en temel koşuludur¹.

İpekçiliğin kökenleri Uzak Doğu’ya dayanmaktadır. Beyaz ırk olarak bilinen yabancı olmayan ipek böceği türünden elde edilen ipek, ilk olarak Çin’de M.Ö. III. binde - bir kısım bilim adamına göre MÖ. 1450-1050’lerde hüküm süren Shang Hanedanlığı döneminde - üretildiği bilimsel çevreler tarafından kabul edilmektedir. Buradan Hindistan, İran, Ortadoğu ve bütün dünyaya yayılan ipek, zamanla özellikle zengin ve soylu sınıfın lüks ve şaşalı hayatlarının en önemli simgelerinden biri hâline gelmiştir. İpeğin önce ticaretini sonra da üretimini yapan Orta Asya kavimleri arasında da yaygınlaşan ipekçiliğin izlerini Türklerin yaşadığı bölgelerde görmek mümkündür. Kurganlarda yapılan kazılarda çeşitli dönemlere ait çok sayıda ipekli kumaş parçalarına rastlanmıştır. Orta Asya’da ve İran’da belli bir geçmişi olan ipekçilik, Müslümanların bölgeyi fethiyle daha da gelişmiştir. Bölgenin en önemli kentlerinden Semerkant, Harezm, Cürcan ipek üretiminde ön plana çıkmıştır².

İpek böceği tohumlarının ilk defa Anadolu coğrafyasına getirildiği VI. yüzyıldan itibaren Anadolu’da koza üretiminin ve ipekçiliğin yapıldığı bilinmektedir. Anadolu’da önemli bir gelişme kaydetmesi ise Osmanlı hâkimiyeti döneminde olmuştur. Özellikle Bursa, XIV. yüzyıldan itibaren dünyanın sayılı ipek sanayii ve ipek ticareti merkezlerinden biri olarak ön plana çıkmıştır. Ancak Anadolu’nun birçok yerinde de ipek dokumacılığının yapıldığı bilinmektedir. Aydın, Tokat, Amasya ilk dönemlerde ipekçilikte öne çıkan bölgelerdir. Osmanlıların ilk dönemlerinde, Selçuklular döneminde olduğu gibi, ipek dokuma sanayiinin ihtiyaç duyduğu ham ipek, daha çok İran’dan, Hazar Denizi’nin güneyindeki bölgelerden temin edilmekte idi. Kervanlar Erzurum-Erzincan-Tokat-Amasya güzergâhını takiben Bursa’ya ulaşmaktaydı. Bu süreçte Bursa, yavaş yavaş İranlılar başta olmak üzere doğulu ipek tüccarları ile batılı ipek tüccarlarının doğrudan buluştukları bir yer olmuştur. Bursa’nın bir ipekçilik merkezi hâline gelmesi devlet politikası olarak da benimsenmiştir. Bursa merkezli Osmanlı ipek piyasası iki şekilde kendini göstermiştir. İlki, ipek böcekçiliği/kozacılık, ipekli dokuma sanayii ve ipekli kumaş ticareti ikincisi de İran’dan gelen ham ipeğin Avrupa’ya pazarlanmasıdır. Bu şekilde XVI. yüzyılın sonlarına kadar Osmanlı hazinesine önemli miktarda girdi sağlamıştır³.

XVI. yüzyılda Osmanlı Devleti’nin siyasi ve ekonomik olarak yükselişine paralel olarak artan refah seviyesi ile gerek devlet adamları gerekse halk arasında ipekli kumaşlardan imal edilen elbiselerin giyilmesi moda hâline gelmiştir. Bu dönemde çoğunlukla Acem tüccarlar tarafından İran ve Çin’den getirilen kumaşlar, Anadolu’nun muhtelif bölgelerinde önemli pazarlar bulmaktaydı. Ancak İran ile yaşanan siyasi sorunlar ve Yavuz Sultan Selim’in Acem tüccarların ülkeye girişlerini, Şii propagandistlerin de ülkeye geldiği gerekçesi ile yasaklamasından sonra, Osmanlı’da ipek ticareti Ermenilerin başı çektiği Osmanlı tüccarlarının eline geçmiştir. Her ne kadar Avrupa’nın ipek ihtiyacı Anadolu, özellikle de Bursa üzerinden

¹ Mustafa Çakıcı, *Osmanlı Sanayileşme Çabalarında Bursa İpek Fabrikası Örneği (1851-1873)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2010, s. 67.

² Nebi Bozkurt, “İpek”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, C. 22, Ankara 2000, s. 361, 362.

³ Halil İnalçık, “İpek”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, C. 22, Ankara 2000, s. 362, 363.

sağlanmaya devam etse de, bu dönemde İran ile yaşanan siyasi sorunlar nedeniyle Osmanlı'da ipek ticaretinde bir gerileme söz konusudur⁴.

XVII. yüzyılda ipekli dokuma faaliyetleri Avrupa'da hızla gelişmeye başladı. Bu dönemde Osmanlı tüccarları, savaş olmadığı sürece İran ipeğini Avrupa'ya taşımaya devam ettiler. Ayrıca bu yüzyıl Osmanlı ülkesinde kozacılık yani ipek böceği yetiştiriciliği faaliyetlerinin ön plana çıktığı dönemdir. XVIII. yüzyıla gelindiğinde, Bursa ile birlikte İstanbul, Kocaeli ve Eskişehir gibi şehirlerde ve ipek yolu güzergâhında bulunan diğer yörelerde ipek üretimi yoğunlaştı. İpek böcekleri için özel dut bahçeleri oluşturulmaya başlandı. Ancak XIX. yüzyıla gelindiğinde, Avrupa'da yeni tekniklerle, makinalar kullanarak daha ucuza daha kaliteli ipekli kumaşlar üretilmesi, geleneksel yöntemlerle üretim yapan Osmanlı ipekli dokuma sanayiinin geride kalmasına neden oldu. Bu süreç, dokumanın ikinci planda kalmasına ve halkın ipek böceği yetiştirme faaliyetlerinde yoğunlaşmasına sebebiyet verdi. Ancak üretilen ipekler artık Avrupa'ya ham olarak satılıyordu. Osmanlı coğrafyasının kozacılık için oldukça elverişli ortamlar sunması ve üretim kalitesi, Osmanlı ipeğinin Avrupa pazarlarında ön plana çıkmasını sağladı⁵. Ancak yüzyılın ortalarından itibaren özellikle iki sebepten dolayı Osmanlı ipekçiliğinde önemli bir oranda gerileme oldu. Bu sebeplerden biri ipek böceklerine musallat olan karataban ve baygınlık hastalıklarının koza üretimini oldukça düşürmesi, diğeri de 1869'da Süveyş Kanalı'nın açılması ve Avrupalı tüccarın Çin ve Japonya'dan getirdiği ipek için bu yolu kullanmaya başlamasıdır⁶. Aşağıda sadece Osmanlı ipek üretimini değil, tüm dünyada ipek üretimini neredeyse bitme noktasına getiren karataban ve baygınlık hastalıkları, Osmanlı ipek üretimine etkileri ve devletin bu hususta aldığı tedbirler detaylandırılacaktır.

1. Pebrine (Karataban) ve Flacherie (Baygınlık) Hastalıkları ve Salgının Başlaması

İpek böceklerinde tırtıl hâlinde iken karataban (pebrine), baygınlık (flacherie), kireç (muscardine) ve sütleme (grasserie) olarak adlandırılan başlıca dört hastalık görülmektedir. Bu hastalıkların tedavisi günümüzde de hâlâ mevcut değildir. Ancak alınacak tedbirlerle zarar minimum düzeyde tutulabilmektedir. Çeşitli mikroplar ya da virüslerin neden olduğu hastalıklar; böceklerin aşırı sığağa, soğuga ya da rutubete maruz kalması, havalandırma eksikliği, böcek yoğunluğu ve sıkışıklık, böceklerin aç kalması, kötü beslenme gibi nedenlerden kaynaklanmaktadır⁷.

Bu hastalıklardan ikisi ve en tehlikelileri olan karataban ve baygınlık, XIX. yüzyılın ortaklarında salgın hâline gelerek verdiği zayıyla uzun yıllar ipekçiliğin gelişmesine de engel olmuştur. Duyun-ı Umumiye İdaresi Fen mütehasısı ve ipek böcekçiliği konusunda uzman, ayrıca Bursa Harir Darüttalimi'nin de kurucu müdürü olan Kevork Torkomyan⁸, kaleme almış olduğu *İpek Böceği Beslemek* isimli kitabında bu hastalıklar hakkında şu bilgileri vermektedir:

⁴ Rıfat Önsoy, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayii ve Sanayileşme Politikası*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara 1988, s. 8, 9.

⁵ Mehmet Ali Yıldırım, "Duyun-ı Umûmiyye İdaresi'nin Kurulmasından Sonra Osmanlı'da Kozacılığın (İpekböcekçiliğinin) Gelişimine Dair", *Mustafa Kemal Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 10/22, s. 67.

⁶ Hüdavendigâr Vilayeti Salnamesi (HVS), 1325, s. 260.

⁷ Kevork Torkomyan, *İpek Böceği Beslemek ve İpek Böceği İstihsal Etmek Usul ve Kavaidi*, Duyun-ı Umumiye-i Osmaniye Varidat-ı Mahsusa İdare-i Merkeziyesi Matbaası, İstanbul 1314, s. 43; Mehmed Emin, *İpek Böcekleri*, Kırk Ambar Matbaası, İstanbul 1302, ss. 30-39; Mehmed Arif, *İpek Böceği beslemek Usulü*, Mütercimi: Mehmed Arif, Matbaa-i Ahmed İhsan, İstanbul 1326, ss. 85-97; <https://www.tarimorman.gov.tr/HAYGEM/Belgeler/Hayvanc>.

⁸ Kevork Torkomyan (1859-1955) Üsküdar'da doğdu. 1876'da Mekteb-i Mülkiye'ye girdi. 1880'de Halkalı Ziraat Mektebi'nde öğretmenlik yapmak üzere eğitim almak için imtihanla Fransa'ya gönderilen 8 öğrenci arasında yer aldı. Montpellier'de bulunan ziraat mektebinde mezun olduktan sonra yurda döndü ve 1883'ten itibaren İstanbul'un Çatalca taraflarında bulunanlar başta olmak üzere çeşitli bölgelerdeki Çiftlikat-ı Hümayunlarda görevler aldı. 1888'de Duyun-ı Umumiye İdaresi'nin Bursa'da açtığı Harir Darüttalimi'nin müdürlüğüne getirildi

Karataban hastalığına yakalanmış olan böceklerin en belirgin özellikleri sağlıklı olanlara göre daha zayıf ve farklı büyüklüklerde olmalarıdır. Derileri üzerinde küçük siyah lekeler görülen böceklerin özellikle ayakları çevresinde bu siyah lekeler yoğunlaştığı için bu hastalık karataban olarak isimlendirilmiştir. Hastalığa böceğin yediği yapraklardan meydana gelen korpüskül adlı bir mikrop sebebiyet vermektedir. Bu hastalığa belirli bir gelişme döneminden sonra yakalanan böcekler hayatta kalabilmekte, kozasını örebilmekte ve kelebek olarak kozadan çıkabilmektedir. Ancak kozadan çıkan bu kelebekler de hastalığı taşıdıkları için bunlardan elde edilecek tohumlar da hastalıklı olmaktadır. Ayrıca hastalıklı kelebekler sağlam kelebeklere bu hastalığı kolaylıkla bulaştırabilmektedir. Sağlam bir böceğin korpüskül mikrobu bulaşmış olan bir dut yaprağını yemesi bile bu hastalığın bulaşması için yeterlidir. Bu durum hastalığın sinsice ve hızlıca yayılmasına neden olmaktadır⁹.

Baygınlık hastalığı ise karataban hastalığı kadar öldürücü ve hatta daha fazla korkutucudur. Çünkü böceklerde oldukça büyük oranda hasara neden olabilmektedir. Bu hastalığa yakalanmış böceklerin en belirgin özellikleri olmaları gerekenden tembel, hareketsiz gevşek ve zayıf görünmeleridir. Yarı sulu bir dışkı bırakmaya başlarlar. Zamanla bu dışkıların kurummasıyla böceklerin dışkı çıkışları kapanır. Bir süre sonra da ölümler ve çürüyerek kötü bir koku yaymaya başlarlar. Bu hastalığa özellikle böcekhanelerin havasız olması ve böceklerin birbirleri üzerine yoğun bir şekilde istiflenmesi neden olmaktadır. Yediği yaprakları hazmedemeyen ve yaprakların midede çürümesiyle oluşan mikroorganizmalar (bakteriler) böcekleri hastalandırmaktadır. Baygınlık da karataban gibi oldukça bulaşıcı bir hastalık olduğu için hastalıktan telef olmuş bir böcek eğer sağlam böceklerin yanına konulursa onlara da hastalığı kolayca bulaştırabilmektedir. Hatta daha önce baygınlık hastalığı görülmüş bir böcekhanede gerekli dezenfeksiyon yapılmadan üretilmiş kozalardan alınan tohumlarda bile bu hastalık görülebilmektedir. Bu nedenle hastalık kolayca ve hızlı bir şekilde yayılabilmektedir¹⁰. Torkomyan tarafından gerek karataban gerekse baygınlık hastalığı ile ilgili yapılan bu tespitler günümüzde de geçerliliğini korumaktadır.

Bu hastalıkların ortaya çıkmasında ve yayılmasında, Fransa'da böcek üreticilerinin fahiş işçi giderlerini azaltmak ve böcek üretimine dair maliyetleri düşük tutmak istemeleri etkili oldu. Bu maliyet kaygıları, beslenen böceklerin ve yumurtaların sağlıklarına önem verilmemesine ve yetiştirildikleri mekânlara haddinden fazla böcek konulmasına sebep oldu. Bu uygulamalar, sağlıklı ortamlarda yeterli havadan mahrum kalan böceklerde karataban ve baygınlık hastalıklarının ortaya çıkmasına neden oldu¹¹.

İlk olarak 1850'lerin başlarında Fransa ve İtalya'da ortaya çıkan karataban hastalığı salgını, tüm dutlukları sararak büyük bir yıkımı beraberinde getirdi. Örneğin, 1853-1856 yılları arasında Fransa'nın koza üretimi hastalık nedeniyle 26 milyon kilogramdan 8 milyona kadar geriledi. Bu durum gerek ipek böceği tohumu, gerekse koza ve ham ipek fiyatlarında fahiş artışları beraberinde getirdi. Bu tarihten sonra tüm Avrupa'ya ve oradan da Asya

ve 1922'ye kadar bu görevini sürdürdü. Bu görevinin yanı sıra gerek devlet kademelerinde gerekse Duyun-ı Umumiye İdaresi bünyesinde çeşitli görevler ifa etti. Özellikle ipekçilik adına yaptığı hizmetlerden ve göstermiş olduğu gayretlerden dolayı Osmanlı ve Fransa Devletleri tarafından birçok defa çeşitli nişanlarla taltif edildi. Kaleme almış olduğu "*İpekböceği Beslemek ve İpekböceği Tohumu İstihsal Etmek Usul ve Kavaidi*" isimli eseri ipek böcekçiliği ile ilgili eğitim veren okulların en önemli ders kitabı oldu. (Ayrıntılı bilgi için bk. Büşra Albayrak, *Kevork Torkomyan'ın "İpek Böceği beslemek" Adlı Kitabının Transkript ve Değerlendirmesi*, Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Bilecik 2018, s. 1-11; Mehmet Ali Yıldırım, "Osmanlı'da Modern Ziraatın Gelişimine Katkı Sunan İki Ermeni Müttehassıs: Hagop Amasyan ve Kevork Torkomyan", *Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 6, S. 12, Aralık 2016, ss. 126-138)

⁹ K. Torkomyan, *İpek Böceği Beslemek ve...*, ss. 46-50.

¹⁰ K. Torkomyan, *İpek Böceği Beslemek ve...*, ss. 50-56.

¹¹ HVS, 1325, s. 259; Yıldırım, "Duyun-ı Umûmiyye İdaresi'nin Kurulmasından Sonra...", s. 67.

coğrafyasına yayılan karataban ve baygınlık hastalıkları nedeniyle koza üreticileri başta olmak üzere ipekçilik sektörünün her aşaması büyük bir çöküntü içerisine girdi¹².

2. Salgın'ın Osmanlı Topraklarına Bulaşması ve Yayılımı

Karataban ve baygınlık hastalıklarının neden olduğu salgınların Osmanlı topraklarına sirayet ettiğine dair ilk resmi kayıtlar 1858 yılına aittir. Hüdavendigâr vilayeti meclisinden Meclis-i Vâlâ'ya 3 Ağustos 1858'de gönderilen bir mazbatada ipek böceklerinde bir önceki sene olduğu gibi bu sene de hastalık tespit edildiği, bunun da böceklerin üçte birinin telef olmasına neden olduğu belirtilmektedir¹³. Bu ifadelerden hastalığın 1857'de de yoğun olarak görüldüğü anlaşılmaktadır. Dolayısıyla yayılma hızı da dikkate alındığında salgının bu tarihten önceki birkaç yıl içinde Osmanlı topraklarına ulaştığı ve 1857'de mahsulün üçte birini yok edebilecek seviyeye geldiği söylenebilir.

Salgının Anadolu'da ilk olarak Bursa'da görülmesi şüphesiz buranın Osmanlı'da ipekçiliğin ve ipek ticaretinin merkezi olmasından ve yoğun bir ihracat ve ithalat faaliyetinin bulunmasından kaynaklanmaktaydı. Bursa'da hastalığın görülmeye başlanması ile birlikte, elde edilen kozaların veriminin oldukça düşmesi, ayrıca hastalıklı tohumların yeni üretim için kullanılamaması, Bilecik ve Lefke (Osmaneli) gibi henüz hastalığın görülmeye başlamadığı civar yerlerden ipek böceği tohumu tedarikine gidilmesini zorunlu kıldı¹⁴. Bu durum hastalığın Anadolu'daki yayılımında Bursa'nın merkez olduğunu göstermektedir. Hâl böyle olunca salgına dair ilk bilgiler de Bursa ile ilgili olup Hüdavendigâr Vilayeti'nin yazışmalarında yer almaktadır.

Bu arada Bursa Harir Darüttalimi'nde görevli uzmanlar, hazırladıkları bir raporda Fransa'da hastalığın ortaya çıkmasına neden olan şartların Bursa'da da mevcut olduğuna dikkati çektiler. Yani daha fazla koza elde etmek için aşırı derecede böcek istiflendiğini, böceklerin yeterli derecede hava tenefüs edemediklerini ve temizlik kurallarına riayet edilmediğini belirttiler. Fransa ve İtalya'da görülen karataban ve baygınlık hastalıklarının Bursa ve çevresinde de görülmesini bu durum ile ilişkilendirdiler¹⁵. Kurumun müdürü olan Torkomyan Efendi kaleme almış olduğu "*İpek Böceği Beslemek ve İpek Böceği İstihsal Etmek Usul ve Kavaidi*" adlı eserinde de Osmanlı'da salgının ortaya çıkmasını hem üretilen tohumların hastalıklı olmasına hem de ipek böceklerinin olması gerekenden çok daha sık olarak havasız ortamlarda beslenmesine bağlamaktadır¹⁶.

Hastalıkların salgın hâline gelmesinin en önemli nedeni şüphesiz ticaret amacıyla farklı bölgelere transfer edilen hastalıklı koza ve tohumların sebep olduğu bulaşmadır. Daha önce de bahsedildiği gibi, oldukça kolay bulaşabilen bu hastalıkların diğer vilayetlere yayılmasının bir türlü önüne geçilemedi. İlerleyen yıllarda ipekçiliğin yaygın olduğu ve önemli miktarda koza ticaretinin yapıldığı Edirne, Amasya, Harput, Selanik, Tırhala bölgeleri ile Girit, Rodos, Sakız adalarında çok kötü etkileri görülen bu salgın, uzun yıllar ipekçilik sektörünün en önemli sorunu olarak kaldı.

3. Salgının Osmanlı İpekçiliğine Etkisi

XIX. yüzyılın ilk yarısında Osmanlı Devleti'nde ipekçilik sektörü, Avrupa'da olduğu gibi bir fabrikalaşma hamlesi içerisine girmişti. Elle çalışan mançınıkların yerine buhar gücü ile çalışan mançınıkların kullanıldığı fabrikaların ilki Bursa'nın Kayabaşı semtinde 1845'te kuruldu. Bunu Namazgâh semtinde kurulan Evkaf-ı Hümayun Nezareti'ne ait fabrika izledi.

¹² Cafer Çiftçi, "Bursa'da İpekçilik", *Bursa'da Zaman*, Ekim 2017, ss. 18.

¹³ BOA. A.MKT.MVL. 102/20

¹⁴ BOA. İ.DH. 438/28924; BOA. A.MKT.MHM. 162/67.

¹⁵ HVS. 1325, s. 259, 260.

¹⁶ K. Torkomyan, *İpek Böceği Beslemek ve...*, s. 48, 49.

Hızla artış gösteren fabrikaların sayısı sadece Bursa'da 1856'da 37'ye çıktı. Bu fabrikalarda 7 bine yakın mancınık vardı. Bunun haricinde evlerde elle çalışan eski usulde 7-8 bin civarında da mancınık bulunmaktaydı. Yine aynı yıl Hüdavendigar Vilayeti'nin tamamı ve İzmit Kazası'nda ise toplam 85 fabrika bulunmaktaydı. Bu fabrikalarda üretilen ve oldukça kaliteli olan ipekli kumaşlar, Londra ve Lyon piyasasında rağbet görmekte ve emsallerinden daha pahalıya alıcı bulmaktaydı. Bu nedenle Bursa ve çevresinde koza üretimi ve ipekçilik oldukça revaçta bir meslek hâline gelmişti¹⁷. Her ne kadar Bursa, Osmanlı'da ipekçiliğin merkezi olmakla birlikte, sektördeki gözle görülür iyileşmeyi ipekçilikle uğraşan diğer şehirlerde de görmek mümkündür.

Ancak bu tarihten sonra Fransa ve İtalya'da ortaya çıkan karataban ve baygınlık hastalıklarının olumsuz etkilerinin Osmanlı topraklarında da görülmeye başlanmasıyla, Bursa başta olmak üzere ipekçilikle uğraşan diğer bölgelerde de üretim hızlı bir şekilde düşüşe geçti. Nitekim 1856 yılında Bursa'da 4 milyon kilograma kadar çıkmış olan koza üretimi, bu tarihten itibaren 4-5 yüz bin kilograma kadar düştü. Yıllık 600 bin kilograma ulaşmış olan ipek üretimi de 200 bin kilograma, 1880'lerin başında da 100 bin kilograma kadar geriledi¹⁸. 1858 tarihli bir vesikada, Bursa'da ipek böceklerinin bir önceki senede olduğu gibi hastalık nedeniyle üçte birinin telef olduğu geri kalanının da hastalık taşıdığı ifade edilmektedir. Aynı belgede Edirne'de de benzer bir durumun olmasının muhtemel olduğundan bahsedilmektedir¹⁹. Hüdavendigar Vilayeti Ziraat Müdürü olan Amasyan Efendi'nin 1869'da hazırlamış olduğu raporda ise; vilayetin yıllık ortalama 160 milyon kuruş olan ipek hasılatının son on yıldır 70 milyon kuruşa kadar düştüğü belirtilmektedir. Bu süreçte ipek böceği tohumlarının da hastalıklı olması, senelik 4-5 milyon kuruşluk böcek tohumu ithalini zorunlu hâle getirdi. Üretimdeki düşüş, senelik 10 milyon kuruşu bulan harir öşrü ve gümrük vergisini de etkileyerek hazinenin büyük oranda zararına sebep oldu²⁰.

Giderek yayılım gösteren salgın 1869'da Yanya Vilayeti'ne bağlı Tırhala Sancağı'nda kendini gösterdi. Hastalık nedeniyle 1869'da bir önceki yıla göre dörtte bir seviyesine düşen harir öşrü, ihaleyi almış olan mültezimleri de hayli zor duruma düşürdü²¹. Yine en fazla hasılat getiren ikinci sektörün ipekçilik olduğu Girit'te, 1870'li yılların başlarından itibaren hastalık nedeniyle önemli sıkıntılar çekilmeye başlandı. Özellikle sağlam tohum bulunamaması adadaki koza üretimini ve ipekçiliği bitme noktasına getirdi²². Hastalığın etkisinin 1880'lerin sonlarında görüldüğü Rodos Adası'nda da harir öşrü hasılatı, 4.790 kuruş raddelerinden 630 kuruşa kadar geriledi²³.

Hastalığın Suriye topraklarında ve Selanik başta olmak üzere Rumeli'de de görülmesi, koza ve ipekli kumaş üretimini bu bölgelerde de bir hayli düşürdü. 1869'da Süveyş Kanalı'nın açılması ile Japonya ve Çin üretimi ipekli kumaşların Avrupa pazarına girmesi, Osmanlı ipeklerine rağbeti azalttı. Hâliyle bu durum fiyatların düşmesini de beraberinde getirdi. Bu nedenle Osmanlı'da çok sayıda ipek fabrikası kapandı. Bu durum, halkı dutlukları sökerek yerine alternatif tarım ürünleri ekmeye yöneltti²⁴. Dolayısıyla Osmanlı ipekçiliği, gerçekleştirilen fabrikalaşma atılımları sayesinde Avrupa pazarında edinmiş olduğu pozitif görünümü ve yüzyılın ortalarına kadar yakalamış olduğu ilerlemeyi devam ettiremedi ve

¹⁷ HVS. 1325, s. 258, 259.

¹⁸ HVS. 1325, s. 260.

¹⁹ BOA. A.MKT. MVL. 102/20.

²⁰ Terakki, 1270 (1869), nr 79, s. 7.

²¹ BOA. DH.MKT. 1311/57.

²² BOA. ŞD. 1173/2.

²³ BOA. MV. 33/21; BOA. İ.MMS. 99/4185.

²⁴ HVS. 1325, s. 260; Donald Quataert, *Anadolu'da Osmanlı Reformu ve Tarım (1876-1908)*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2008, s. 206; Yıldırım, "Duyûn-ı Umûmiyye İdaresi'nin Kurulmasından Sonra...", s. 69.

salgının olumsuz etkileri nedeniyle hayli zemin kaybetti. Karataban ve baygınlık hastalıkları ile mücadele ve salgının etkilerinden kurtulma çabaları, sektörün öncelikli faaliyet alanı olarak uzun yıllar gündemdeki yerini korudu. Gerçi bu durum sadece Osmanlı için değil bütün ülkelerin ipekçilik sektörleri için söz konusuydu.

4. Salgını Önlemek İçin Yapılan Çalışmalar

İpekçiliği neredeyse bitme noktasına getiren karataban ve baygınlık hastalıkları Osmanlı topraklarında uzun yıllar hüküm sürdü. Bu durum, bir taraftan ipekçilikten geçimini temin eden halkı oldukça zor duruma sokarken, diğer taraftan da mizan ve harir gelirlerinin oldukça düşmesine neden oldu. Hastalıkların tedavisinin bulunamaması, çalışmaları süreç içerisinde sadece hastalıklı tohumların yerine hastaliksız tohum bulup eski verime tekrar ulaşma çabasına dönüştürdü. Devletin bu hususta aldığı ilk tedbir, yerli kozacıların sağlam ipek böceği tohumu ihtiyacını karşılayabilmek için yurt dışına tohum satışının yasaklanması ve henüz hastalık görülmeyen bölgelerden sağlam tohum tedarikine gidilmesi oldu. Hastalığın en erken görüldüğü yer olan ipekçiliğin merkezi Bursa, bu çalışmaların başlatıldığı ilk yer olarak ön plana çıktı.

Eylül 1858'de, mizan memurları ve ipekçilik üzerine uzman olanların da katıldığı Hüdavendigar Vilayeti meclisinde, bu işe nasıl bir çare bulunacağı konusu müzakere edildi. Eldeki kozaların hastalıklı olması nedeniyle bunlardan elde edilecek tohumların bir sonraki yılın kozalarının da hastalıklı olmasına sebebiyet vereceği ifade edilerek öncelikle mevcut kozalardan yeni tohum çıkarılmaması hususunda halkın bilinçlendirilmesi kararlaştırıldı. Henüz hastalığın görülmediği, civar bölgelerde köy köy, mahalle-mahalle dolaşarak sağlam tohumların toplanması ve toplanan tohumların ikisi Müslüman, ikisi Hıristiyan 4 kişilik bir heyet marifetiyle yarımşar kıyyelik²⁵ torbalara konularak mühürlenmesi ve tohumların sağlam olduğuna dair vesika düzenlenmesi istendi. Ayrıca aynı usulün hastalık görülen İzmit, Kütahya gibi vilayetin sair mahalleri ile Edirne Vilayeti'nde de uygulanması için gerekli yazışmaların yapılmasına karar verildi²⁶. Alınan bu kararlardan, yetkililerin salgının verdiği zararın boyutunu anladıkları zamandan itibaren konuya oldukça ciddi yaklaştıkları ve öncelikle yerli üreticinin sağlam tohum talebini yurt içinden karşılayabilmesi için gerekli tedbirleri hayata geçirmenin gayreti içerisinde oldukları görülmektedir.

Nitekim bu tedbirlerin semeresi bir yıl sonra sınırlı da olsa alınmaya başlandı. Yine Hüdavendigar meclisinin 1859 tarihli bir yazısında, bir yıl önce Bursa'ya getirilen sağlam tohumlardan elde edilen kozaların hastaliksız ve nispeten daha verimli olduğu belirtilmektedir. Ancak bu ürünlerden elde edecek tohumların hem yetersiz olmasından hem de henüz istenilen kalitede olmamasından dolayı bir önceki yılda olduğu gibi henüz hastalık görülmemiş olan Bilecik ve Lefke (Osmaneli) taraflarından sağlam tohum getirilmesi usulünün devam ettirilmesi yoluna gidildi²⁷. Ancak her ne kadar alınan tedbirler belli bir rahatlama getirse de soruna kalıcı çözüm olmaktan uzaktı. Bu süreçte sağlam tohum üretimi yapılamaması, başka yerlerden temin edilen sağlam tohumların da ikinci yıl verimlerinin düşmesi ipek böcekçilerini oldukça zor durumda bıraktı²⁸.

Osmanlı hükümetinin, ipek üreticilerinin ihtiyacı olan sağlam tohumun yurt içinden temini hususundaki hassasiyetleri bir türlü istenilen sonucu vermeyince, ilerleyen süreçte mecburen dışarıdan sağlam tohum getirtme çalışmaları başladı. Ayrıca hastalık hakkında yapılan çalışmaları incelemek ve sağlam tohum getirtmek üzere 1865'te Fransa'ya uzmanlar

²⁵ Ağırlık ölçü birimi. Okka/Okıyye. 1 kıyye = 1282 gram.

²⁶ BOA. A.MKT.MVL. 102/20.

²⁷ BOA. İ.DH. 438/28924; BOA. A.MKT.MHM. 162/67.

²⁸ M. A. Yıldırım, "Duyûn-ı Umûmiyye İdaresi'nin Kurulmasından Sonra...", s. 69.

gönderildi²⁹. Yine aynı yıl aslen İzmirli olup ipek böceklerine musallat olan hastalıklarla ilgili araştırmalar yapmak üzere uzun zamandır İtalya’da bulunan Jan Topuz (Topuzoğlu) Japonya’dan getirttiği ve İtalya’da denemelerini yaptıktan sonra iyi sonuç aldığı ipek böceği tohumlarının Osmanlı’da da kullanılmasını teklif etti. Senelik 22 bin okka olan tohum ihtiyacının birinci senesinde 5 bin okka tohum göndermeyi taahhüt etti. Getirilecek olan tohumların Japonya tohumları ile aynı kalitede olup olmadığına dair yapılan tahkikat neticesinde bu teklif münasip görülerek ithalata izin verildi³⁰.

Bu arada Fransız bilim adamı, biyolog ve kimyager Louis Pasteur’un özellikle karataban hastalığı ile ilgili araştırmalarının bir sonucu olarak 1865’te keşfettiği yöntem, salgınla mücadelede önemli bir adım oldu. İpek böceği tohumlarının mikroskopla incelenmesi ve hastalıklı tohumların hastaliksız olanlardan daha bu aşamada iken ayrıştırılarak diğer kelebeklere bulaşmasının engellenmesi esasına dayanan bu yöntem, Pasteur usulü adıyla anılmaya başlandı³¹.

Bu usulün Fransa ve İtalya’da iyi neticeler vermesi üzerine 1875’ten itibaren bu iki ülkeden yıllık 120 bin liralık hastaliksız tohum ithal edilmeye başlandı. Bu ithalat, ilk zamanlarda Osmanlı ipekçiliğine olumlu yansıdı. Ancak zamanla Fransız ve İtalyan böcekçileri, aralarındaki rekabet nedeniyle tohumu daha ucuza mal edebilmek için Pasteur usulünü gereği gibi uygulamamaya başladılar. Neticede üretilen tohumların kalitesi düştü ve tekrar hastalıklı tohum piyasaya sürüldü. Bu tohumların ithal edilerek Bursa, Suriye, Selanik ve Edirne taraflarına gönderilmesi, bu bölgelerdeki kozacıları hayli zarara uğrattı³². İthal edilen tohumların sağlam olduğuna dair her hangi bir sertifika bulunmaması ve gümrükte muayene edilmemesi, sadece tüccarın sözüne itimat edilerek tohum ithalatının yapılması, durumun bu raddeye gelmesinin sebeplerinin başında gelmekteydi. Yurt içinde de hastaliksız ya da hastalığın azaltıldığı bölgelerin yeterince izole edilememesi ve hastalık görülmeyen bölgelerden temin edilen tohumların içine başka yerlerden temin edilen hastalıklı tohum karıştırılarak tamamının hastaliksız bölgeden geliyormuş gibi satılması, salgının önünün alınmasına imkân tanımıyordu³³.

Osmanlı hükümeti, tohum ithalatındaki denetimsizliği ortadan kaldırmak ve hastalığın yayılımının önüne geçebilmek için Avrupa’dan ipek tohumlarının kelebekleriyle beraber “*sellu*” denilen küçük torbalara konulduktan sonra getirilmesini şart koştu. Ayrıca gümrükte, Avrupa okullarında bu işin eğitimini almış olan uzmanlar tarafından mikroskop kullanılarak muayene edilen tohumlardan sağlam olanların torbalarının üzerlerine bandrol yapıştırılması şartıyla ithalatına izin verilmesi zorunlu hâle getirildi³⁴. Bu şekilde iç piyasada bandrollü tohum uygulamasına geçilerek menşei ve sıhhat durumu belli olmayan tohumların kullanılmasının önüne geçilmeye çalışıldı. Ayrıca İtalya ve Fransa’da olduğu gibi Bursa’da da uzmanlardan oluşacak bir komisyon kurulması ve hastalıkla ilgili her türlü gelişmenin bu komisyon tarafından müzakere edilerek yapılması gerekenlerin ilgili mercilere teklif edilmesi gibi uygulamalar da gündeme geldi³⁵.

Bu arada Fransa ve İtalya’dan gelen tohumlardan yana artan şikâyetlerden dolayı ipek böcekçilerinin Uzakdoğu’ya da yöneldiği anlaşılmaktadır. 1870’lerden sonra Amasya ve Girit

²⁹ BOA. HR.TO. 75/24; BOA. HR.MKT. 523/75.

³⁰ BOA. HR. MKT. 531/1; BOA. HR.MKT. 519/74.

³¹ HVS. 1325, s. 261; B. Albayrak, *Kevork Torkomyan’ın “İpek Böceği beslemek” Adlı Kitabının...*, s. 25.

³² HVS. 1325, s. 261.

³³ Terakki, 1285 (1869), nr. 79, s. 7; M. A. Yıldırım, “Duyûn-ı Umûmiyye İdaresi’nin Kurulmasından Sonra...”, s. 70.

³⁴ BOA. DH.MKT. 1403/32.

³⁵ Terakki, 1285 (1869), nr. 85, s. 8.

gibi ipekçiliği ile maruf bölgelerden Japonya tohumlarına oldukça talep olduğu görülmektedir³⁶.

1865'ten sonra Avrupa'da yaygınlaşan Pasteur usulüne göre tohum üretiminin, Osmanlı topraklarında uygulanması bir hayli zaman aldı. Hükümet, önceliği Avrupa'dan bu usule göre üretilmiş temiz tohum teminine verdi. Tohum ithal etmek kısa vadede geçici bir çözüm sunsa da ithal edilen tohumların tekrar bozulması nedeniyle orta ve uzun vadede sorun devam etti. Aslında bu durumun sakıncalarını dile getirerek ilk defa sağlam tohumların belirlenip diğerlerinden ayrılması önerisini getiren kişi Hagop Amasyan Efendi'dir. Amasyan Efendi, 1869'da hazırladığı raporunda; *“Bir adam kendi derdinin dermanını ahardan aramaktan ise yine kendisinde aramak daha ehven ve elzemdir. Denildiği gibi şu hastalığın ve ondan hâsıl olan mazarratın def'i çaresini Avrupa'da Çin'de ve Japon'da aramaktan ise kendi mahallinde aramak caiz ve tabiidir”* diyerek hastalığın ancak alınacak olan sıkı tedbirlerle yurt içinde sağlam yerli tohum üretmekle def edilebileceğini belirtmiştir. Ayrıca halkın sağlam tohumluk için iyi kozaları seçmesinin hiçbir anlamı olmadığını, bunun yerine böceklerin sağlam olanlarının tohumluk için seçilip diğerlerinden ayrılmasını, böylece bunlardan elde edilecek tohumların hastaliksız olacağını ifade etmiştir³⁷. Zaten Pasteur usulü de kısaca kelebeklerin karınlarını mikroskop altında inceleyerek sağlam olanlarının tohumlarını ayırmaya ve izole etmeye dayanıyordu³⁸. Bu uygulamanın hayata geçirilebilmesi, şüphesiz ipek böceği üreticilerinin bilinç düzeyine ve gösterecekleri özene bağlıydı. Ancak Osmanlı ipek üreticilerinin o dönemde bu bilinçten yoksun olmaları, Amasyan Efendi'nin önerilerini işlevsiz kılmaktaydı.

Louis Pasteur'ün geliştirdiği hastalıklı tohumu hastaliksız tohumdan ayırma usulünün Osmanlı'da uygulanması düşüncesi ise ilk olarak özel bir teşebbüs tarafından hayata geçirilmeye çalışıldı. Bursa ve Gemlik'te tohum ticareti ile meşgul olan birkaç kişi Fransa'ya giderek Pasteur usulü ile sağlam tohum üretme tekniklerini öğrendiler. Ancak az sayıdaki bu insanların yurda döndükten sonraki çabaları, memleketin ihtiyacı olan külliyetli miktarda tohumun ıslahını sağlayacak güçte değildi. Bu nedenle istenilen başarı sağlanamadı³⁹.

1881'de Duyun-ı Umumiye İdaresinin kurulmasının ardından ipek varidatının da bu idareye devredilmesi, Osmanlı ipekçiliği için salgının etkisinin kırılarak yeniden bir toparlanma sürecinin başlangıcı olmuştur denilebilir. İdare oldukça düşük seviyelerde olan ipek öşrünü, üretimi arttırmak suretiyle yeniden yükseltmek için çalışmalara başladı. Ancak ilk olarak yıllardır bir türlü çözüm bulunamamış olan karataban ve baygınlık hastalıkları ile mücadeledeki başarısızlığa bir çare bulunması gerekiyordu. Öncelikle hastalığın sebepleri araştırıldı ve çeşitli uzmanlardan görüşler alındı. Bu doğrultuda 1886 senesinde Duyun-ı Umumiye İdaresine gayet ayrıntılı bir layiha sunuldu. Yapılan görüşmelerde, ilk önce gümrükte sıkıca incelenmek koşuluyla Fransa'dan sağlıklı ipek tohumu ithal edilerek meselenin halledilebileceği düşünüldü ve bu iş için bir uzman görevlendirilmesine karar verildi. Ancak bu teklifin, teorikte Osmanlı'da ipek kozası üretimi ve ipekçiliği arttıracak mahiyette olmasına rağmen, pratikte uygulanması mümkün değildi. Yapılması gereken şey Pasteur usulünün, ipek böceği yetiştiricisi halka öğretilmesi ve yerli tohumun hastaliksız bir şekilde üretilerek çoğaltılmasının sağlanması idi⁴⁰.

Doktor Pasteur'un öğrencisi, aynı zamanda da Monte-Pellier Ziraat Enstitüsü'nün müdürü olan Maillot'un önerisi ile Rumeli Çiftlikat-ı Hümayununda vazifeli Kevork Torkomyan, sağlam tohum ithalatı hususunda uzman olarak Duyun-ı Umumiye İdaresince

³⁶ BOA. MVL. 722/4; BOA. ŞD. 1173/2.

³⁷ Terakki, 1285 (1869), nr. 85, s. 8; Terakki, 1285 (1869), nr. 90, s. 7, 8.

³⁸ Ali Ata Yiğit, “19. Yüzyıl Osmanlı İpek Böcekçiliği Politikası ve Eğitim Faaliyetleri”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, 115/227, s. 223.

³⁹ HVS. 1325, s. 261.

⁴⁰ HVS, 1325, s. 261; B. Albayrak, *Kevork Torkomyan'ın “İpek Böceği beslemek” Adlı Kitabının...*, s. 3.

görevlendirildi. Torkomyan Efendi, idare ile cereyan eden uzun yazışmalarda, tohum ithal etmek gibi soruna geçici çözümler bulmak yerine, Pasteur usulünün öğretileceği bir okulun açılmasının daha uygun olacağı görüşünü dile getirdi. Duyun-ı Umumiye Meclisinde yapılan tartışmalarda her ne kadar tohum ithali seçeneği ağır bassa da neticede okulun açılması fikri kabul gördü⁴¹. Torkomyan Efendi'nin hazırladığı raporlar doğrultusunda yapılan çalışmalar neticesinde Bursa'nın Şehreküstü Mahallesinde kiralık bir binada Harir Darüttalimi açılarak 14 Nisan 1888'de faaliyetlerine başladı. Kurucu müdür olarak da 1922'ye kadar 35 yıl boyunca müdür ve öğretmen olarak görev yapacak olan Torkomyan Efendi görevlendirildi⁴². Böylelikle 30 yıldan fazladır mücadele edilen ve bir türlü başarı sağlanamayan salgının sona erdirilmesi adına en kökten ve kalıcı tedbir hayata geçirilmiş oldu. Ayrıca aynı yıl ithal edilen ipek böceği tohumlarına uygulanan gümrük muafiyeti kaldırıldı, 1891'de de yasaklandı⁴³. Bu uygulamalar, hükümetin ipek böceği tohumunun yurt içinde üretilmesi hususundaki kararlılığını göstermesi bakımından oldukça önemlidir.

Mali açıdan Duyun-ı Umumiye İdaresinin desteği ile açılan Harir Darüttaliminde iki türlü eğitim yapılmaktaydı. Birincisi iki yıllık eğitim süresi için imtihanla öğrenci kabul eden program, ikincisi de Pasteur usulü ile ipek böcekçiliği yapanlar için Nisan-Mayıs ve Eylül-Ekim aylarında iki aylık yarı zamanlı eğitim uygulayan programdır. İki yıllık eğitimi tamamlayanlara şahadetname, iki aylık eğitimi tamamlayanlara da tasdikname verilmekteydi⁴⁴. İlerleyen yıllarda eğitim daha sistematik bir hâle getirilerek bir yıla indirildi. Bir taraftan okulda dersler işlenirken diğer taraftan da böcekçilikle uğraşanlar ziyaret ediliyor ve yetiştirilen böceklerin kontrolü yapılıyordu. Böylelikle öğrenciler uygulama yapma fırsatı buluyorlardı. Ayrıca okul kendi bünyesinde de böcek yetiştiriyor ve tohum çıkarıyordu. Zamanla mevcut tesisleri yeterli gelmediği için fiziki olarak da alanını genişleten okulun bu süreçte bir araştırma ve uygulama enstitüsü hüviyetini kazandığını söylemek mümkündür. Okulda yapılan çalışmalar neticesinde karataban hastalığı ile mücadelede büyük ölçüde başarı sağlandı ve ipek üretimi giderek arttı. Harir Darüttalimi mezunlarına ipekçilik ile ilgili faaliyetlerinde bir takım kolaylıklar ve vergi muafiyeti sağlanmış olması okula olan ilgiyi arttırdı. Sadece Bursa ve çevresinden değil ülkenin uzak vilayetlerinden de gelen öğrenciler imtihanla seçilerek okula kabul ediliyordu⁴⁵. Bu okuldan, açılışından 1904 yılına kadar olan süreçte 769 öğrenci diploma, 465 öğrenci tasdiknameyle olmak üzere 1.235 kişi mezun oldu⁴⁶. Cumhuriyet yıllarına kadar mezun olanların sayısı ise tam olarak belli olmamakla birlikte 5.000 civarında olduğu tahmin edilmektedir. Bu mezunlardan bazıları, ipek böcekçiliği ile ilgili eğitimler vermek üzere değişik yerlerde görevlendirildiler⁴⁷.

Örneğin 1893'te Harput'ta hastaliksız ipek böceği yumurtalarını yeni icat edilen bir makine kullanarak Pasteur usulüne göre tespit edip hastalıklılardan ayırmak için imtiyaz isteyen bazı kimselerin istekleri, Maliye Nezareti tarafından kabul edilmedi. Gerekçesinde ise Harput ahalisinden bir gencin Bursa Harir Darüttaliminden mezun olduğu, ikisinin de aynı yerde tahsiline devam ettiği belirtildikten sonra, bahsi geçen ipek böceği tohumunun Pasteur usulüne göre ayrılması işinin bu kişiler tarafından yapılmasının daha uygun olacağı, böylelikle her geçen gün artış gösteren ipek böceği gelirine birkaç kişinin gereksiz yere ortak olmasının ve

⁴¹ HVS, 1325, s. 262; M. A. Yıldırım, "Duyun-ı Umûmiyye İdaresi'nin Kurulmasından Sonra...", s. 70, 71.

⁴² BOA. HH.İ. 69/23; A. A. Yiğit, "19. Yüzyıl Osmanlı İpek Böcekçiliği Politikası ve...", s. 223, 224; C. Çiftçi, "Bursa'da İpekçilik", s. 19.

⁴³ BOA. MV. 32/71; BOA. ŞD. 1190/27.

⁴⁴ C. Çiftçi, "Bursa'da İpekçilik", s. 19.

⁴⁵ A. A. Yiğit, "19. Yüzyıl Osmanlı İpek Böcekçiliği Politikası ve...", s. 224, 225.

⁴⁶ HVS, 1325: s. 262.

⁴⁷ A. A. Yiğit, "19. Yüzyıl Osmanlı İpek Böcekçiliği Politikası ve...", s. 224, 225.

tekel hâline gelmesinin önüne geçileceği, bunun da umum ahalinin menfaatine olduğu ifade edilmektedir⁴⁸.

Bursa Harir Darüttalimi'nin açılması şüphesiz salgının etkisinin kırılması ve kozacılığın gelişimi adına atılmış en sağlam adımdır. Okulun yaygın etkilerinin kısa bir süre görülmeye başlanması, ipek böcekçiliğinin eğitilmiş ve bilinçli kimseler tarafından yapılmasının üretim ve kalite üzerindeki etkisini kanıtladı. Bu nedenle 19 Ekim 1893'te çıkarılan "*Harir Tohumu İstihsal ve Furuhtuna Mahsus Nizamnâme*" ile bu işi yapacak olanların mutlaka bir eğitimden geçmeleri ve Pasteur usulüne göre üretim yapabileceklerini kanıtlayarak bir diploma veya sertifika sahibi olmaları zorunlu tutuldu⁴⁹. Eğitim alanında yapılan yatırımın kısa sürede meyvesini vermeye başlaması, devleti ipek böcekçiliği eğitimine mahsus yeni kurumlar açmaya yöneltti. Bu amaçla Amasya, Mamuretülaziz, Antakya ve Selanik'te de birer harir darüttalimi açılması için çalışmalara başlandı. Ancak devletin imkanlarının yetersiz olması ve bürokrasinin ağır işlemesi bu girişimin uzun süre sürüncemede kalmasına neden oldu. Neticede bu kapsamda sadece 1899'da Bursa Amelî Ziraat Mektebi'ne bağlı Harir Darüttahsili, 1906'da Selanik Ziraat Mektebi Harir Darüttalimi şubesi ve 1908'de İslimye Harir Darüttalimi kurulabildi⁵⁰.

Yapılan bütün bu çalışmalara ek olarak özellikle Duyun-ı Umumiye idaresinin, salgının etkisizleştirildiği bölgelerde tekrar yaygınlık kazanmaması için tedbiri elden bırakmadığı anlaşılmaktadır. Kurmuş olduğu Anadolu Harir Fen Müfettişliğinin memurları vasıtasıyla yapılan kontrollerde görülen aksaklıklar hükümete bildirildi ve gerekli tedbirler de hükümet tarafından hızlıca alındı. Özellikle ipek kozalarının pişirilmesi döneminde arta kalan pis su ve böcek atıklarının sokaklara boşaltılmasının baygınlık hastalığına davetiye çıkaracağı yönünde vatandaşlara yönelik ikazlar yapıldı⁵¹. Yine bu kapsamda 1913'te ipek böcekçiliği ile uğraşan İzmit Sancağına bağlı Bahçecik Köyü'nde baygınlık hastalığı görüldüğü, köylülerin ise hastalıklı tohumları gelişigüzel bir şekilde dutluklara attıkları yönünde Duyun-ı Umumiye idaresinin şikâyeti üzerine bu durumun hastalığın daha da yayılmasına sebebiyet vereceği yönünde köylü ikaz edilerek cezai müeyyideler hatırlatıldı⁵². Bu çalışmalar hastalıkların tekrar yayılarak salgın hâlini almasını engellenme hususunda hem Duyun-ı Umumiye idaresinin hem de hükümetin hassasiyetini göstermesi bakımından önemlidir.

5. İpekçiliğe Yönelik Teşvikler

Osmanlı ipekçiliğini salgın hastalıkların pençesinden kurtarmak ve tekrar Avrupa ile rekabet edebilecek seviyeye getirebilmek amacıyla gerçekleştirilen uygulamalardan bir diğeri de ipekçiliğin çeşitli unsurlarına verilen teşviklerdir. 1850'lerden itibaren gerek ipekböceği yetiştiriciliği gerekse ipekli dokuma faaliyetleri tarımsal sanayinin önemli unsurlarından biri olarak görüldü ve teşvik kapsamına alınarak geliştirilmeye çalışıldı⁵³. Esasında bu dönemde hükümetin ipekçilik politikasının bir tezahürü olarak ortaya çıkan teşvik uygulamaları, salgının etkileri henüz ortada yokken 1850'li yıllarda dut ağaçları yetiştirilmesine yönelik olarak başlatıldı. Bu kapsamda ipekçiliğin yeteri kadar yapılmadığı yerlere uzmanlar ve dut fidanları gönderildi. Hatta 1850'de Trablusgarp'ta halka ipekçilik eğitimi vermek üzere, ipek böceği tohumlarıyla birlikte beş öğretmen dahi görevlendirilmişti⁵⁴. İpek böcekçiliğinin yaygın olarak yapıldığı bölgelerde ise dutlukların ıslah edilmesi ve miktarının artırılmasına yönelik çalışmalar yapıldı. Ayrıca boş araziler, dut yetiştirmek şartıyla isteyen köylülere dağıtıldı⁵⁵.

⁴⁸ BOA. BEO. 161/12014.

⁴⁹ M. A. Yıldırım, "Duyun-ı Umûmiyye İdaresi'nin Kurulmasından Sonra...", s. 71.

⁵⁰ A. A. Yiğit, "19. Yüzyıl Osmanlı İpek Böcekçiliği Politikası ve...", s. 226.

⁵¹ BOA. DH.İD. 17/35.

⁵² BOA. DH.İD. 102/35.

⁵³ Tevfik Güran, *19. Yüzyıl Osmanlı Tarımı*, Eren Yayıncılık, İstanbul 1998, s. 52, 53.

⁵⁴ BOA. MVL. 233/75.

⁵⁵ A. A. Yiğit, "19. Yüzyıl Osmanlı İpek Böcekçiliği Politikası ve...", s. 218.

Salgın nedeniyle ipek üretiminin düşmesi, hükümeti bu hususta yeni tedbirler almaya itti. Bu kapsamda 1862’de muafiyet nizamnamesi yayımlanarak muafiyetlerin esasları belirlendi. Bu nizamnameye göre ürün alınmaya başlanmasından itibaren üç sene boyunca üretilen kozalar öşür vergisinden muaf tutuldu. Ayrıca herhangi bir şekilde işlenmemiş ve ekim dikim yapılmamış topraklarda dut ağaçları yetiştirenler için de vergi muafiyeti ile birlikte ödül sistemi getirildi⁵⁶. Bu arada 1865’te Avrupa’da yapılan araştırmalarda, ortaya çıkan hastalıkların mevcut dut ağaçlarını da etkilemesinden dolayı, hastalığın dut ağaçları vasıtasıyla da yayılmaması için mutlak surette yeni dutluklar oluşturulması gerektiği sonucuna ulaşılması da bu çalışmaları hızlandırdı⁵⁷.

1870’li yıllarda Japon ve Çin ipeklerinin Avrupa piyasasında da oldukça yaygın ve tercih edilir olması, Osmanlı ipeğinin rekabet gücünü hayli kırdı. Zaten bu dönemde yurt içinde sağlam tohum bulunamaması nedeniyle üretim de önemli ölçüde üşmüştü. Osmanlı ipekçileri bu süreçte hastaliksız ve Türkiye’nin iklim şartlarına uygun ipek böceği tohumunun nerden olursa olsun ithal edilmesi yoluna gitti. Ancak tüccarın ithalatta ödediği gümrük vergileri, zaten Avrupa’da rekabet şansı oldukça düşmüş olan Osmanlı ipeği için büyük bir yük oluşturmaktaydı. Hükümet, yayımlamış olduğu nizamname ile sağladığı vergi muafiyetlerine ek olarak bu dönemde, Avrupa pazarlarında en çok tanınan Bursa ipeğinin maliyetini düşürebilmek ve tüccarın rekabet gücünü arttırabilmek için hem yurt dışından hem de yurt içinden Bursa’ya deniz yolu ile gelecek olan ipek tohumlarını gümrük vergisinden muaf tuttu⁵⁸. Bu uygulama 1888’e kadar devam etti⁵⁹.

Bazı bölgelerde dutluklar hakkındaki muafiyet biraz esnetilerek ipek öşürünün de üç yıl süreyle muafiyet kapsamına alındığı görülmektedir. Önemli bir ipek üretim merkezi olan Rodos’ta hastalığın etkisini kırmak ve ipekçileri desteklemek amacıyla, muafiyet nizamnamesi uyarınca yeni kurulan dutluklarla birlikte, ipek hasılatının da üç sene müddetle öşür vergisinden muaf tutulması yönündeki 1888 tarihli irade-i seniyye, bu husustaki örneklerden biridir⁶⁰.

Muafiyet nizamnamesi uyarınca yeni kurulan olan dut bahçelerine üç yıl boyunca vergi muafiyeti sağlanmaya 1890’lı yıllarda da gelindiğinde devam edildiği görülmektedir. Ayrıca bu dönemde ipekböceği yetiştiriciliğinde başarı gösterenlere ödül verilmesi uygulamaları da devreye sokuldu⁶¹. Tüm bu süreçte Bursa, Amasya ve Konya’da dut fidanlıkları, Selanik, Antakya ve Amasya’da numune dutlukları kurularak dut fidanı ihtiyacının karşılanması yoluna gidildi. Dutluk hâline getirilen arazilerin miktarına göre konulan bakır, gümüş ve altın madalya uygulaması da oldukça etkili oldu. Öyle ki 1909’da madalya almaya hak kazananların oldukça fazla olması nedeniyle bu uygulamaya son verildi⁶².

İpekçilik sektörünü geliştirme amacına matuf olarak hayata geçirilen uygulamalardan biri de muhtelif yerlerde müsabakalar düzenleyerek koza yetiştiriciliğinin teşvik edilmesi oldu. Duyun-ı Umumiye İdaresi ile Nafia Nezareti 1891’de Bursa’da ve daha sonra ipekçiliğin yoğun olarak yapıldığı yerlerde müsabakalar gerçekleştirdi. Kaliteli koza üreterek dereceye girenlere çeşitli mükâfatlar verildi. Olumlu neticeler veren bu yarışmalar, 1901’de hazırlanan nizamname ile sürekli hâle getirildi. 1914’te ise “*İpekböcekçiliği Sanatı Hakkında İcra Olunacak Teşvikata Mütedair Nizamname*”nin yürürlüğe konulmasıyla kapsamlı bir yasal dayanağa kavuşturuldu⁶³.

⁵⁶ BOA. İ.MVL. 470/21304.

⁵⁷ BOA. HR.TO. 102/86.

⁵⁸ BOA. ŞD. 575/2; BOA. DH.MKT. 1455/36.

⁵⁹ BOA. MV. 32/71.

⁶⁰ BOA. İ.MMS. 99/4185; BOA. MV. 33/21.

⁶¹ BOA. DH.MKT. 111/16.

⁶² BOA. DH.MKT. 2851/38; A. A. Yiğit, “19. Yüzyıl Osmanlı İpek Böcekçiliği Politikası ve...”, s. 219.

⁶³ M. A. Yıldırım, “Duyûn-ı Umûmiyye İdaresi’nin Kurulmasından Sonra...”, s. 71, 73; A. A. Yiğit, “19. Yüzyıl Osmanlı İpek Böcekçiliği Politikası ve...”, s. 221.

6. Alınan Tedbirlerin Salgının Seyrine Etkisi

Karataban hastalığının yaygın olarak görülmeye başlandığı 1857'den itibaren hastalığın olumsuz etkilerinin ortadan kaldırılmasına yönelik önce yerel hükümet sonra da merkezi hükümet düzeyinde önlemler alınmıştır. İlerleyen yıllarda baygınlık hastalığının da Osmanlı topraklarına sirayet etmesi ve bu iki hastalığın salgın hâlini alarak hızlı bir şekilde yayılım göstermesi, meselenin ciddiyetini ve Osmanlı ipekçiliği açısından doğurduğu sonucun vahametini ortaya koymuştur. Zira hastalıklar nedeniyle sağlam ipek tohumu üretilmemesi, silsile olarak ipekçilik sektörünün her aşamasında çöküntüye sebep oldu. Hastalığın tedavisinin olmaması ve salgının önlenmesinin sadece sağlam tohum üretimine ve hastalıklı tohumların imha edilmesine bağlı olması, bu hususta alınan tedbirlerin uygulanmasını zorlaştırmaktaydı. Bu nedenle salgının etkileri uzun yıllar kırılmadı ve bu hastalıklar XX. yüzyılda da varlığını devam ettirdi. Ancak yapılan çalışmalarla kontrol altında tutularak etkileri oldukça sınırlandırıldı. Bu nedenle Osmanlı ipekçiliğinin salgından önceki durumuna dönmesi oldukça uzun zaman aldı.

1865'te Louis Pasteur'un yumurta hâlindeki ipek böceklerinin hastalıklı olup olmadığının tespiti hususundaki keşfi, gerek karataban gerekse baygınlık hastalıkları ile olan mücadeleyi yeni bir boyuta taşıdı. Sağlam koza üretmenin sağlam tohuma bağlı olduğu gerçeğinden yola çıkarak tüm Avrupa Pasteur usulünü uygulamaya başladı. Daha önce de değinildiği üzere, bu usulün Osmanlı ipek böcekçileri tarafından da uygulanmaya başlanması için 1870'li yıllarda ilk girişimler yapılsa da bu husustaki en önemli ve en kalıcı yatırım şüphesiz Duyun-ı Umumiye idaresinin mali desteği ile Bursa Harir Darüttalimi'nin açılması oldu. Pasteur usulü başta olmak üzere müfredatında ipek böcekçiliğinin her aşaması ile ilgili teorik ve pratik derslerin verildiği bu okul, ülkenin her tarafından gelen öğrencileri kabul ederek uzun yıllar eğitim verdi. Yetiştirdiği öğrenciler ise salgınla mücadelenin en önemli parçaları olarak sahada çok önemli işlere imza attı. Bu uzmanlar, Pasteur usulü üzere ipek böceği tohumu üretme hususunda eğitim vermenin yanında, fenni usullere göre ipek böcekçiliği yaparak da halka örnek oldular. Böylelikle üretilen tohumlar ilerleyen süreçte memleketin ihtiyacını karşılamaya başladı. 1893 tarihli bir vesikada geçen "*birkaç sene mukaddem Bursa'da açılan Harir Darüttalimi'nin illetsiz tohum tedarikine mustaid şakirdan yetiştirmesinden dolayı ahali-i mahalliye iş bu sağlam tohumlardan istifade için dutluklar yetiştirmekte olduğu*" şeklindeki ifade, görülen gelişmeyi en güzel bir biçimde açıklamaktadır⁶⁴. Bu sayede yavaş yavaş dışarıdan tohum ithal etme zorunluluğu da ortadan kalktı. Bütün bunlara bir de dutluklara uygulanan teşvikler, ipek böceği yetiştiricileri arasında gerçekleştirilen müsabakalar ve ödüller eklenince Bursa başta olmak üzere Osmanlı ipekçiliği tekrar eski günlerine dönmeye başladı. Bu da koza mahsulünün her sene artmasını sağladı. Dolayısıyla öşür gelirleri de tedricen artmış oldu.

Yukarıda da bahsedildiği gibi Harir Darüttalimi'nin açılması Osmanlı ipekçiliğinin gelişimi açısından bir milat olarak kabul edilebilir. İstatistiki veriler de bu durumu teyit etmektedir. Örneğin, okulun açıldığı 1888'de Bursa ve İzmit civarının ipek böceği tohumu ihtiyacını karşılamak için 100-120 bin lira civarında ithalat gerçekleştirilmekteydi. 1905'e gelindiğinde ise artık sağlıklı yerli tohumlar yetiştirilip kullanıldığı için bu kadar para tasarruf edilmekle birlikte Rusya, İran, Türkistan, Bulgaristan, Yunanistan ve sair memleketlere yıllık 40 bin kilogram civarında tohum ihraç edilir oldu⁶⁵.

Yine aynı yıllar esas alındığında koza üretimindeki artışın da oldukça dikkat çekici olduğu görülür. 1888'de 2.057.498 kilogram olarak gerçekleşen yaş koza üretimi, 1905'e gelindiğinde 7.436.000 kilograma ulaştı. Bu da koza mahsulünde %400 civarında bir artışın olduğu anlamına gelmektedir. Hâliyle bu durum toplanan vergiye de yansdı. 1888'de 24.870

⁶⁴ BOA. DH.MKT. 111/16.

⁶⁵ HVS, 1325, s. 266.

lira civarında olan koza öşürü %440'lık bir artışla 1905'te 100 bin lira civarına ulaştı. Bu tarihte sadece Hüdavendigar Vilayeti ve İzmit Sancağında üretilen koza miktarının, bütün Fransa'da üretilen kozaya eşit olması ve salgından önce üretilmekte olan koza miktarını geçmiş olması, dikkate şayan bir durumdur⁶⁶.

Ülke geneline bakıldığında da Bursa'dakine paralel bir artışın söz konusu olduğu görülür. 1878 yılında ihraç edilen koza ve ham ipeğin toplam değeri 540.811 lira iken, 1911'de 2.808.644 liraya yükseldi⁶⁷. 1910-1911 yıllarında dünyada üretilen 21.450.000 kilogram ham ipeğin %5.67'si Osmanlı ipeği idi. Üretilen bu ipeğin %92'si ise ihraç edilmekteydi. Salgının etkilerinin artık kırıldığını gösteren bu rakamlar, Osmanlı Devleti'nin dünyanın önde gelen ipek üreticileri arasında tekrar yerini aldığının kanıtıdır⁶⁸. Ancak koza ve ipek üretiminde elde edilen başarı ipekli dokuma sanayiinde sağlanamadığı için üretilen ipeğin ve kozanın büyük bir kısmının ham olarak ihraç ediliyor olması önemli bir mesele olarak varlığını devam ettirdi.

SONUÇ

Osmanlı toplumunun en önemli iktisadi faaliyetlerinden olan ve ülkenin birçok bölgesinde yaygın olarak yapılan ipekçilik, bu özelliğini XIX. yüzyıla geldiğinde de korumaktaydı. Ancak bu yüzyılda görülen ekonomik ve siyasi gelişmeler, diğer alanlarda olduğu gibi ipekçilik sektöründe de olumsuz etkilere neden oldu. Ne var ki, devletin ipekçiliği ve buna bağlı sektörleri teşvik kapsamına almasıyla yüzyılın ortalarına kadar Avrupa ile rekabet edebilecek seviyede varlığını devam ettirebilen Osmanlı ipekçiliğini, Fransa'da ortaya çıkararak tüm Avrupa'yı ve Osmanlı topraklarını etkileyen karataban ve baygınlık hastalıkları 1856'dan sonra neredeyse bitme noktasına getirdi.

Devletin bu durum karşısında gösterdiği refleksleri ve hayata geçirilen uygulamaları, aynı zamanda XIX. yüzyılın ikinci yarısında uygulanan ipekçilik politikasının bir tezahürü olarak görmek mümkündür. Yani devletin ipekçiliği geliştirmek adına attığı adımlar, oldukça uzun bir zaman alan salgınla mücadeleyi de kapsayan, hatta çoğunlukla sadece salgınla mücadele hâline gelmiş olan çalışmalardır. Bu nedenle XIX. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı ipekçilik politikalarının asıl hedefi, salgının olumsuz etkilerini ortadan kaldırarak ipekçiliğin eski günlerindeki verimliliğini geri getirmek olarak söylenebilir. Hastalığın etkilerinin görülmesinden sonra alınan önlemler, yurt içinden ya da yurt dışından bir şekilde sağlam tohum temin etme faaliyetleri üzerine yoğunlaşmıştı. Ancak hastalığın bulaşıcılığı dikkate alınmamış, ipek böcekçilerinin bu husustaki bilgisizlikleri de eklenince getirilen sağlam tohumlar da soruna çare olmamıştı. Her ne kadar 1865'te Fransız bilim adamı Louis Pasteur'un sağlam tohumu hastalıklı tohumdan ayırma usulünü keşfi hastalıkla mücadelede en önemli adım olsa da bu usul, Bursa Harir Darüttalimi açılıncaya kadar bir türlü etkili bir şekilde uygulamaya konulamadı.

Duyun-ı Umumiye idaresinin harir gelirlerini tahsil etme yetkisini de uhdesine alması ile idarenin ipek gelirini arttırma yönündeki çalışmaları, Osmanlı ipekçiliğinin içinde bulunduğu sorunların çözülmesi, özellikle de hastalıkla mücadelenin daha etkin bir şekilde yürütülmesi açısından önemli bir gelişmedir. Bu hususta Duyun-ı Umumiye idaresinin en önemli adımı ise şüphesiz Bursa Harir Darüttalimi'nin açılması oldu. Zira artık sağlam tohum elde etmek kadar hastalıklı tohumların izole ve imha edilmesi hususunda topyekûn bir mücadelenin tek çare olduğunun ve bunun da ancak eğitim ile mümkün olabileceğinin farkına varılmıştı. Bu okulda Pasteur usulü ve ipek böcekçiliği ile ilgili son gelişmeler ışığında eğitim alan öğrenciler

⁶⁶ HVS, 1325, s. 267, 268.

⁶⁷ A. A. Yiğit, "19. Yüzyıl Osmanlı İpek Böcekçiliği Politikası ve...", s. 225, 226.

⁶⁸ M. A. Yıldırım, "Duyûn-ı Umûmiyye İdaresi'nin Kurulmasından Sonra...", s. 75.

memleketlerine döndükten sonra bir taraftan öğrendiklerini uygularken diğer taraftan halkı da eğiterek salgının kırılmasında oldukça önemli bir görev üstlendiler. Bütün bunlara bir de hükümetin dut fidanı yetiştirenlere verdiği teşvikler, muafiyetler, ipek böcekçilerine yönelik müsabakalar düzenleme ve ödüllendirme gibi uygulamaları da eklenince, XX. yüzyıla girerken Osmanlı ipekçiliğinde gözle görülür bir iyileşme oldu. Şüphesiz bu iyileşmede harir gelirlerini tahsil etme yetkisini üzerine almış olan Duyun-ı Umumiye idaresinin atmış olduğu adımlar ve Osmanlı hükümetinin de idarenin taleplerini mümkün olduğunca karşılama gayreti içerisinde olmasının etkisi de büyüktür.

İpekçiliğin böylesine geliştiği bir dönemde patlak veren I. Dünya Savaşı ve ardından yaşanan bağımsızlık mücadelesi sürecinde, ipek üretimi tekrar bir düşüş yaşasa da, ipekçilik sektörü bu husustaki tecrübesini Cumhuriyet yıllarına aktarmayı başardı. Elli yıl kadar hükmünü sürdüren ve ipekçiliği neredeyse bitme noktasına getiren karataban ve baygınlık hastalıklarının etkileri ise yapılan çalışmalarla her ne kadar büyük oranda ortadan kaldırmış olsa da hastalıklar tam manasıyla yok edilemedi. Bunlar, günümüzde de en önemli ipek böceği hastalıkları arasındaki yerlerini korumaktadır.

KAYNAKÇA

Arsiv Kaynakları

BOA. A.MKT.MHM. 162/67; A.MKT.MVL. 102/20; BEO. 161/12014; DH.MKT. 111/16; DH.MKT. 1311/57; DH.MKT. 1403/32; DH.MKT. 1455/36; DH.MKT. 2851/38; HH.İ. 69/23; HR. MKT. 531/1; HR.MKT. 519/74; HR.MKT. 523/75; HR.TO. 102/86; HR.TO. 75/24; İ.DH. 438/28924; İ.MMS. 99/4185; İ.MVL. 470/21304; MV. 32/71; MV. 33/21; MVL. 233/75; MVL. 722/4; ŞD. 1173/2; ŞD. 1190/27; ŞD. 575/2; DH.İD. 17/35; DH.İD. 102/35; DH.MKT. 111/16

Sürelî Yayınlar

Hüdavendigâr Vilayeti Salnamesi (HVS), 1325.

Terakki, 1270 (M. 1869), nr: 79, 85, 90.

Kitaplar ve Makaleler

Albayrak, Büşra, *Kevork Torkomyan'ın "İpek Böceği beslemek" Adlı Kitabının Transkript ve Değerlendirmesi*, Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Bilecik 2018.

Bozkurt, Nebi, "İpek", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, C. 22, Ankara 2000, ss. 361, 362.

Çakıcı, Mustafa, *Osmanlı Sanayileşme Çabalarında Bursa İpek Fabrikası Örneği (1851-1873)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2010.

Çiftçi, Cafer, "Bursa'da İpekçilik", *Bursa'da Zaman*, Ekim 2017, ss. 16-21.

Güran, Tevfik, *19. Yüzyıl Osmanlı Tarımı*, Eren Yayıncılık, İstanbul 1998.

İnalcık, Halil, "İpek", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, C. 22, Ankara 2000, ss. 362-365.

Mehmed Arif, *İpek Böceği beslemek Usulü*, Mütercimi: Mehmed Arif, Matbaa-i Ahmed İhsan, İstanbul 1326.

Mehmed Emin, *İpek Böcekleri*, Kırk Ambar Matbaası, İstanbul 1302.

Önsoy, Rıfat, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayii ve Sanayileşme Politikası*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara 1988.

Quataert, Donald, *Anadolu'da Osmanlı Reformu ve Tarım (1876-1908)*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2008.

Torkomyan, Kevork, *İpek Böceği Beslemek ve İpek Böceği İstihsal Etmek Usul ve Kavaidi*, Duyun-ı Umumiye-i Osmaniye Varidat-ı Mahsusa İdare-i Merkeziyesi Matbaası, İstanbul 1314.

Yıldırım, Mehmet Ali, “Duyûn-ı Umûmiyye İdaresi'nin Kurulmasından Sonra Osmanlı'da Kozacılığın (İpekböcekçiliğinin) Gelişimine Dair”, *Mustafa Kemal Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 10/22, ss. 65-83.

Yıldırım, Mehmet Ali, “Osmanlı'da Modern Ziraatın Gelişimine Katkı Sunan İki Ermeni Mütahhasıs: Hagop Amasyan ve Kevork Torkomyan”, *Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 6, S. 12, Aralık 2016, ss. 126-138.

Yiğit, Ali Ata, “19. Yüzyıl Osmanlı İpek Böcekçiliği Politikası ve Eğitim Faaliyetleri”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, 115/227, ss. 213-228.

İnternet Kaynakları

[https://www.tarimorman.gov.tr/HAYGEM/Belgeler/Hayvanc%C4%B11%C4%B1k/K%C3%BC%C3%A7%C3%BCK%20Evcil%20Yeti%C5%9Ftiricili%C4%9Fi/%C4%B0pekb%C3%B6cek%C3%A7ili%C4%9Fi/%C4%B0pekboce%C4%9Fi%20ve%20Dut%20Yeti%C5%9Ftiricili%](https://www.tarimorman.gov.tr/HAYGEM/Belgeler/Hayvanc%C4%B11%C4%B1k/K%C3%BC%C3%A7%C3%BCK%20Evcil%20Yeti%C5%9Ftiricili%C4%9Fi/%C4%B0pekb%C3%B6cek%C3%A7ili%C4%9Fi/%C4%B0pekboce%C4%9Fi%20ve%20Dut%20Yeti%C5%9Ftiricili%20). Erişim Tarihi: 26.08.2020.